

ПРИЛОЗИ А. ТОМАНОВИЋА ТУМАЧЕЊУ „ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА”

Но кад поред нас буде пролазио владика Раде, ми ћемо морати, читаоче, заћутати и устати. Заћутати јер ко би од нас могао наћи за њ подесну поздравну реч у моменту, кад нас он са висине своје фигуре погледа својим као дубина морска тамним очима? Устати — јер како да седимо кад смо малени пред њим и кад устанемо? И кад он буде прошао мимо нас, наш поглед ће га још дуго пратити, тако, да ће многе велике сени, које њему буду следовале, остати од нас незапажене.

Др Николај Велимировић, *Религија Његошева*

Десет издања *Горског вијенца* са Решетаровим коментаром у размаку од педесет година (1890—1940)¹ и врло много издања *Горског вијенца* на нашем језику до девете деценије овога вијека са свим објашњењима, рјеченицама уз њих и дискусијом поводом тих издања у независности од њиховог научног вредновања, подстичу све више и у данашњем времену општи интерес за *Горски вијенац*. Настојања да се *Горски вијенац* у појединостима прогумачи, употпуни и боље разумије настају и данас из материјала појединих мјеста *Горског вијенца*. Његошологија се, и поред све оне обилне литературе расуте у публицистици српскохрватског језичког подручја и студија о Његошу, не може представити свим тумачењима појединих стихова *Горског вијенца*. Ни тумачења основног мотива *Горског вијенца* ни решења понеких спорних питања у коментарима, мада вишеструка, нијесу нашла своје мјесто у оквиру или облику једног система детаљне историје коментарисања Његошеве мисли.² Наш рад замишљен је као прилог једном таквом систему. Упознавање са свим тумачењима, особито оним успјелим по критеријумима

¹ Уп. Реш. I, Реш. V, Реш. X.

² Уп. Ристо Драгићевић, *Прилози уз ово издање*. — Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Титоград 1959, 119—166.

савремене науке, до данас мало познатих истраживача *Горског вијенца* представља нови допринос разумијевану утврђених чињеница, понегдје и прихватање измјена у тумачењима. Др Лазар Томановић, Боксљ, сјемеништарац из Задра, новосадски матурант, текелијанумски и стипендиста књаза Николе, промовисани доктор правних наука на факултету у Грацу, државник, дипломата и писац³ није запажен у историји књижевности и као његошолог. Л. Томановић написао је више мањих прилога по обиму о Његошу и његовом дјелу за ширу читалачку публику у Црној Гори и изван ње, поред монографске студије *Петар Други Петровић-Његош као владалац*. Радови Л. Томановића који се тичу Његошевог књижевног дјела немају само обиљежје публицистичког упознавања већ и карактер научности и критичности садржине.⁴ Нека Томановићева успјела тумачења

³ Уп. Новак Миљанић, *Библиографија радова др Лазара Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1973, књ. 5, 123—140; Новак Миљанић, *Поријекло и живот Лазара Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1977, књ. 9, 219—233; Мирка Зоговић, *Допуне Миљанићевој библиографији радова др Л. А. Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1977, књ. 9, 379—380; Србац Мусић, *Неколико црногорско-бокељских преводилаца Леонардија у XIX веку*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1980, књ. 12, 259—261; Јелисавета Суботић, *Филолошки аспекти једне полемике Л. Томановића*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1979, књ. 11, 345—354; Јелисавета Суботић, *О неким филолошким питањима у Црној Гори с краја XIX вијека*. — Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу, Никшић, 1982, књ. 5—6, 71—79; Ј. Суботић, *Погледи Лазара Томановића на језичку и правописну праксу у Црној Гори крајем XIX вијека*. — Бока, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1984, 317—325; Ј. Суботић, *Расправа Л. Томановића о Ободско-цетињској штампарији*. — Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1985, књ. 17, 330—350; др Коста Милутиновић, *О политичком лику Лазара Томановића*. — Историјски записи, Титоград, XXIX (XLIX)/1976, књ. XXXIII, 3—4, 493—519; Максим Злоковић, *Два тисма др Владана Борђевића — др Лазару Томановићу*. — Историјски записи, Титоград, XXXIII (LIII)/1980, св. 2, 137—140.

⁴ Др Лазар Томановић, *Петар Други Петровић Његош митрополит и господар Црне Горе и пјесник српски*. — *Нова Зета, Цетиње* II/1890, св. 9, 313—319; св. 10, 353—367; св. 11, 435—449; *Нова Зета, Цетиње* III/1891, стр. 43—52, 65—67, 114—120; *Грлица календар црногорски са шематизмом, Цетиње*, 1893, 40—52. Л. Томановић, *Горски вијенац владике црногорског Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао др Милан Реџетар. У Загребу 1890*. — *Нова Зета, Цетиње* III/1891, св. 1, 22—25; Л. Томановић, *П. А. Ровинский. Петаръ II (Раде) Петровичъ Његошъ Владыка Черногорскій (1830—1851)*. — *Нова Зета, Цетиње* II/1890, 151—152. Л. Томановић, *Огледало српско*. — *Глас Црногорца, Цетиње*, 1895. (10. јун), бр. 24, 2; Л. Томановић, *Послије педесет година*. — *Глас Црногорца, Цетиње* XXX/1901. (13. октобар), бр. 42 (уводник). Л. Томановић, *Проблема Његошева Г. вијенца*. — *Глас Црногорца, Цетиње* XXX/1901, бр. 45, 2—3; Л. Томановић, *Педесетогодишњица владике пјесника*. — *Глас Црногорца, Цетиње*, XXXI/1902, бр. 1 (5. јануар); (осврт на приказ београдског „Кола“); Л. Томановић, *Нови Сад и посмртна педесетогодишњица владике Рада*. — *Глас Црногорца, Цетиње* XXXI/1902 бр. 6, стр. 10; Л. Томановић, *Посмртна педесетогодишњица владике Рада*. — *Глас Црногорца, Цетиње*

одређених мјеста у *Горском вијенцу* анонимно су се слыла и у Решетаров коментар *Горског вијенца* или су пак остала заостављена, до данас неуврштена у коментаре и критичка издања. Овим нашим радом настојимо то и да потврдимо. Никола Банашевић у свом критичком издању *Горског вијенца*⁵ не помиње Л. Томановића. Видо Латковић га није заобишао. «За свој коментар Решетар се послужио свим дотадашњим објашњењима... а по многим питањима консултовао је и др Л. Томановића.»⁶ В. Латковић није заоставио да помене ни имена других посленика из Боче Которске надахнутих Његошевом ријечи. Поред Вука Врчевића, С. М. Љубинше, В. Радојевића, ни код В. Латковића нијесу поименице представљени сви Бочели који су непосредно или узгред тумачили по једно или више мјеста у *Горском вијенцу* до другог свјетског рата. У име Његоша дугујемо им свима представљање писаном ријечи. Л. Томановић је један од њих.

1

Питања оцјене мотива »Горског вијенца«

Прилог Л. Томановића *Проблем Његошева Г. вијенца* (објављен у *Гласу Црногорца*, Цетиње XXX/1901, бр. 45, 2—3 — у нашем даљем излагању *Цри.*) представља његов студиозни прилаз тумачењу Његошеве филозофије. Непосредни подстицај Л. Томановића нашао је у бесједи под истоименим насловом С. Стефановића у Српском академском књижевном друштву *Зора* у Бечу. Л. Томановић излаже: »Суштина побјеле српске над Тур-

XXXI/1902, бр. 7 (16. фебруар), 2; (приказ „Бранковог кола“ посвећен овој годишњици); Л. Томановић, *Томазо и Његош*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXXI/1902, бр. 40 (5. октобар) 2—3; Л. Томановић, *HEGEYEK KOSZORNJA*. — *Глас Црногорца*, Цетиње XXXI/1902, бр. 14 (16. април), 3; (биљешка о преводу *Горског вијенца* на мађарски језик др Веселка Бисаловића); Л. Томановић, *Говор о стогодишњици рођења П. П. Његоша на Цетињу*. — *Глас Црногорца*, Цетиње 1913, бр. 52 (9. новембра); Л. Томановић, *Владика Раде при крају живота*. — *Зетски гласник*, Цетиње, 1931, бр. 42—43 (27. мај); Л. Томановић, *Из последњих дана владичаних*. — *Летописе Матице српске*, Нови Сад XCIX/1925, 306/1, 54—51; Л. Томановић, *Петар II Петровић Његош*. — *Зора*, Мостар 1901, 402; Л. Томановић, *Је ли владика Раде спјевао Смрт Смаил-аге Ченчића*. — *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1895, бр. 9, 269—274; Л. Томановић, *Догађај на Башчиној води. Из живота владике Рада*. — *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1896, бр. 38, 1203—1208; Л. Томановић, *Петар Други Петровић Његош као владалац*. *Написао др Л. Томановић*. Цетиње (Државна штампарија), 1896. Цијена 1 фор. (Ријеч за свој труд). — *Бранково коло*, Сремски Карловци III/1897, св. 2, 346—349; (полемички прилог поводом примједба „од неког К“ на књигу у наслову, објављен у јануарској свесци „Дела“, Београд IV/1897, књ. 13, 153—158); Л. Томановић, *П. П. Његош и начело народности*. — *Бранково коло*, Сремски Карловци, 1902, бр. 4—5, 123—131; бр. 6, 179—186; Л. Томановић, *Вуловићев Петар Петровић Његош*. — *Српска зора*, Беч III/1878, 6.

⁵ П. П. Његош, *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. — Београд (Српска књижевна задруга), 1986, четврто издање, стр. XXIII+412.

* Латк. 224.

цима истиче се као побједа етички вишет над етички нижим принципом. И та црта морална страна борбе нашег морала ће доцније, у доба индивидуализације, постати она чврста свеза што држи расциjepане дјелиће у заједници. Без ње изгледа поезија наших «романтичара» и патриотских по избор пјесника шупља, гломазна фраза; *Горски вијенац* славоној дивљачког насиља, недопуштене лукавости и најординарније преваре. Већина коментатора (г. Решетар итд.) мисли да би се из Г[орског] в[ијенца] могло изоставити стотине стихова, па да се главни мотив не изгуби. Да остала би жалосна слика перверзних наших појмова: да је против Турчина свако средство оправдано... Најпосље мислим да је много лакше рећи него уистину изоставити с успјехом и десетину *Вјенчевих* стихова» (Црн. 2). Било је ово јавно изражено неподударане мишљења Л. Томановића са дијелом Решетаровог *Увода* уз његово прво издање *Горског вијенца* са коментаром. «Тако бива да би се из *Горског вијенца* могли дигнути цијели призори с много стотина стихова, а да се нико не би сјетио (ако га већ не позна!) да у њему нешто мањка.»⁷ «Тако бива да се из *Горског вијенца* могло извадити неколико стотина стихова, а да се нико не би сјетио (ако га већ не позна!) да у њему нешто фали.»⁸ Да М. Решетар није прихватио горе изложено мишљење Л. Томановића ни за живота Томановићевог ни послје његове смрти потврђује не само наведено V Решетарово издање *Горског вијенца* (1909) већ и последње (1940) у којем се дословце исказује исти однос према оцјени мотива *Горског вијенца*.⁹

Л. Томановић наставља: «Јер *Горски вијенац* није истрага потурица (упоређење: лирска Илијада српска сувише је натегнуто) — он је нешто друго, он је доказ да се Његош уздизао не само над Црногорцима него и над свим другим и савременицима и потомцима свога књижевног покољења... Да истрага потурица није само извинска српске слободе показује се већ и у том, што се у *Горском вијенцу* слика Црна Гора слободна, непокорена, те се само собом намће мисао да је Његош у истрази и у извински својој нешто друго видио него његови потоњи коментатори — да је видио оно што нам је дао у *Горском вијенцу* да и ми видимо... Што мислимо да је главно: борба двије културне струје — рекао сам и наглашујем то опет и опет. Његош није морао имати пред очима баш ту сврху, ту идеју — али филозофски поглед његов уочно је сукоб два принципа, гдје би други видио локални покрет и дао му широку свелудску основу, у којој само умјетничке творевине могу имати значаја. У двије ријечи — његов проблем јесте вјечити проблем борбе старог и новог традиционалне вјерности и одметништва, које увијек мора да је рушилац старог реда. Тај проблем он шири до проблема: *хришћанство* или *ислам*? — а све у уском кругу локалних прилика. Не јеванђелско хришћанство с

⁷ Реп. I, 22.

⁸ Реп. V, XLIV.

⁹ Реп. X, XLIV.

оним пасивним: *не противи се злу!* него оно што је народ наш млад, пун снаге за живот од хришћанства направно: религију живота, бранича етичке чистоте... За Његоша Турци нијесу зулумџари. Он види кривицу њихову у њиховој фаталној, историјској улози, не у насиљштву. Та се црта протеже од првога стиха па до последњег. И то је чему се на Његошу ваља дивити. Уздићи се толико над вјековном својом српском мржњом против Турака да у њима види не личног непријатеља него етички историјски принцип...» (Црт. 2).

Оваквим тумачењима Л. Томановић је покушао да надахнуто продре и разјасни још једну до тада неоткривену страну страну Његошевог унутрашњег живота. Да учини приступачном Његошеву мисао не само дубоком истраживачу него и површном читаоцу. Савремена филозофска разматрања Његошевог *Горског вијенца* потврдила су оваква Томановићева оригинална тумачења. Њему је полударно тумачење: »На хришћанство и мухамеданство, као две историјске моћи, гледао је Његош као на два фатална, крвоносна и смртоносна ригера, који стоје у непрестаној међусобној вражди и беспредној борби, и којима слабо човечанство следи пребијајући се и потуцајући се у страдању и крви... Два вечита ривала, два азијатска витеза, оба робени под вредим сунцем људске праколевке... борили су се у Византији... и најзад су крвавом реком допловили у словенске земље... луна и крст симболи су њихови... један крвав као и други...»¹⁰ у овом истом Томановићевом прилогу, јављају се и његова тумачења Његошевог дјела у поређењима судбине народа и личности са збивањима и ликовима код Шилера, Шекспира, Гетеа. Пошто је истакао Његошево описивање у *Горском вијенцу* »лијене слоге, узајамност ненарушене патријархалности — све то према неискрености, самодопадљивости, подмуклости мухамедовској, па да се неминовно дође до катастрофе» (Црт. 2) — дао је Л. Томановић поређење тој позитивној страни црногорског живота са Шилеровим Вилемом Телом према одвратности Геслеровој. О томе Л. Томановић каже: »Убијство Геслерово и ујемчава нове љешне дане, тако је игуман нека виша потврда моралној оправданости истраге. Сам игуман Стефан је дио органске цјелине, он је врхунац, филозофска потенција проблема борбе, који он сам собом, слијепилом својим оличава... Како би се могло разумјети детаљно описивање оноликих црта снажнога и орнога народа ако не да унапријед изрече самртну пресуду разорљивој струји Пророкова слѣдбеништва. Владика Данило неодлучношћу својом појачава у читаоцу вјеру у праведност те пресуде. Упореди сцену Хамлета с мајком о питањима, које владика Данило себи задаје! А што је најљешње то је она лакоћа, онај дах неке ведрине, који освјежава цијелу ту борбу, ту буру у чаши воде, тај сукоб свјетских завојевача, Христа и Мухамеда, у маленој Црној Гори. Па мје-

¹⁰ Др Ник. Велимировић, *Религија Његошева*. — Београд (Православље новинско издавачка установа Српске патријаршије), 1969, 120—121.

сто сцена пуних ефеката, најефектније сцене (заклетва, па сестра Батрићева, итд. просто, као што је прос живот у свој трагичности својој . . .» (Црн. 2—3).

Поређење са Гетеом, Л. Томановић ће наћи у примјеру заљубљенога Вука Машушића: »Његошев јунак ћути и трни и кришом се довлачи да из потаје гледа живу слику својих жеља — па да ником на свијету не каже што је видио, чак не би то ни пјеснику рекао да га овај не прислушкује, како кроз сан бунца. Нијемци истичу као нарочито дивну одлику свога карактера оно Гетеово *Wenn ich dich liebe, was geht dich das an* (ако те волим, шта те се тиче!), а ево у Његова жив примјер, неизвјештачен, тој одлучи баш српскога карактера!« (Црн. 3). У овом Томановићевом прилогу неће изостати нити поређење одређених мјеста из *Горског вијенца* са поезијом Б. Радичевића, Б. Јакшића, Ј. Јовановића Змаја, Ј. Костића, В. Илића, Мажуранићевог *Смрти Смаил-аге Ченгића*. Осврнуће се Л. Томановић и на војводу Драшка, сватове, нарикаче, прву народну скупштину на Ловћену. Оваквим својим тумачењем, Л. Томановић је Његошеву филозофску мисао изражену у *Горском вијенцу* ставио у контекст и класичне европске књижевности.

II

Неки историјскојезички елементи у тумачењу мотива «Горског вијенца»

Рукопис *Записа владике Данила о истрази потурица у Црној Гори*,¹¹ представљен први пут факсимилом учитеља Николе Мусулина, до данас прештампаван у цјелини или фрагментарно, послужно је и Л. Томановићу као текстолошки и историјски извор за одређивање аутентичности догађаја о истрази потурица. Познавалац старе ћириличке писмености, српскословенске и рускословенске, Л. Томановић се служио и методом савремене филологије, као критеријумом којим је оспоравао аутентичност овога *Записа* од стране владике Данила. Графијске одлике *Записа* анализираће Л. Томановић у својој полемичкој студији *Г. Руварац и Montenegro*. Л. Томановић наводи: »Запис је тај, дакле, писан онда када се у Црној Гори стало писати [мало јус] (наш термин због непостојећег слова у савременој ћирилици), мјесто доондашње [секвенце ја] (наш термин због непостојећег слова у савременој ћирилици), а то је могло бити да рекнем отприлике 38 година након смрти владике Данила [умро 1735] и по томе записано причање тек 73 године послје догађаја . . . Тек 1861. случајно га је нашао учитељ Мусулин . . . и објелодавно не као доказ истраге потурчењака за вријеме владике Данила него као што се објелодањују уопште рукописи знаменитијих људи.«¹²

Чињеница да у Мусулиновом факсимилу не долази секвенца ја, тј. да се у *Запису* не употребљава стари српскословенски

¹¹ Уп. исцрпну библиографију у *Запису*, 72.

¹² *Montenegro*, 1312—1313.

словни знак у гласовној вриједности секвенце ја већ умјесто тога графема *мало јус* из рускословенске ћирилице у тој фонематској вриједности¹³ даје Томановићевом тумачењу вјеродостојност. Зато се мора примити као тачно и истакнути да је Л. Томановић најраније тумачио овај *Запис* неаутентичним, што значи да он не потиче од Данилове руке. Владика Данило је, у својим писмима у времену од 1700—1734. год., употребљавао увијек и само српкословенску секвенцу ја, које нема у *Запису*,¹⁴ а никада није употребљавао у писмима *мало јус*.

Своје тумачење *Записа* Л. Томановић је уступао на коришћење неколицини истраживача и коментатора *Горског вијенца*. »Кад је г. Решетар приређивао за штампу своје издање *Горског вијенца* више се пута на мене обраћао разнијем питањима, а ја сам му на руци био колико сам могао. Али да ми је тражио какав нов препис поменутог записа нити се сјечам нит сам му ја послао тај запис као мој препис с оригинала, што уосталом није ни требало г. Решетару, јер он није тражио годину истраге. Али се добро сјећам да ми је кашње био писао проф. Павле Поповић из Биограда да потражим ону црквену књигу из које је г. Мусулин преписао тај запис, па да прочитам боље дотичну годину у том запису и да му саопштим: да ли у њему стоји година 1702. или 1707. Ја то писмо г. Поповића покажем мом пријатељу г. Ровинском и он, не сумњајући у годину истраге потурчењака, одговори ми да је та истрага била г. 1702. и даде ми препис натписа с једне гробне плоче из дубоске цркве, који сам послао г. проф. Поповићу. Али нити сам ја тражио ону књигу нити из ње коме шаљао преписа више пута споменутог записа...« изјављује Л. Томановић скоро деценију касније од првог издања Решетаровог *Горског вијенца*.¹⁵ у свом првом издању *Горског вијенца*, Решетар ће истаћи: »Не могу казати који су извори били при руци владици при састављању *Горског вијенца*. Свакако није знао за писмо самога владике Данила... Ако ово писмо збиља написа својом руком владика Данило, тад је владика Петар у *Горском вијенцу* далеко промашио истину. Али ако то писмо није писано од владике Данила, онет се *Горски вијенац* у главној ствари не слаже ни с којим познатијим извором, а ни с обичнијем народнијем приповијестањем... Штампано у Гласнику Срп[ског] уч[еног] друштва књ XVII, стр. 215—216 (г. 1863), а овај пријенис посла мени с Цетиња др Л. Томановић...«¹⁶

¹³ Ун. П. Борћкић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. — Београд (Завод за издавање уџбеника Ср Србије), 1971, 195—196.

¹⁴ Уп. др Александар Младеновић, *Језик владике Данила*. — Нови Сад (Матица српска), 1973, 17, 22; *Запис*, 73.

¹⁵ *Монтенегр*, 1271. Позитиван приказ првог Решетаровог издања *Горског вијенца* (1890), са мањим примједбама, дао је Л. Томановић: *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао др Милан Решетар. У Загребу 1890*. — *Нова Зета*, Цетиње III/1891, св. I, 22—25 (п. папном. 4).

¹⁶ Репт. I, 32.

Ни у једном свом издању М. Решетар не помиње Томановићево објашњење поријекла *Записа* који је Мусулин пронашао дато, на основу изложених историјскојезичких и граfiјских одлика тога рукописа. М. Решетар констатује да се «пјесник не слаже с хисторичарем ни у времену» наводећи при томе и податке из *Историје Црне Горе Д. Милаковића*.¹⁷ Закључује се да се Томановићева објашњења основног мотива *Горског вијенца*, истраге потурица, анонимно сливају у Решетаров коментар. М. Решетар је пропустио да укаже на све изворе и основе који су послужили утврђивању истине о истрази потурчењака. Наведене историјскојезичке и граfiјске појединости из објашњења *Записа* Л. Томановића проширују истину о истрази и чине јаснијом Његошеву мисао.

III

Лексиколошки прилози и тумачење народне фразеологије

У Уводном дијелу свога V и X издања *Горског вијенца*, М. Решетар је представио Л. Томановића одређеним напоменама о разграничењу код читања појединих ријечи унесених у Томановићеву студију о *Његошу*. Те се напомене односе на неколико ријечи из два писма у поменутој студији. «Томановић опазно је у томе писму погрешку, дуклени суд, мјесто чега треба читати дклени суд, а не стаклени суд, како он мисли.»¹⁸ Л. Томановић наводи «Ово је писмо нашао г. Решетар у Царској библиотеци у Бечу и објелоданио га у *Стражилову* 1893. У њему стоји дуклени суд — сигурно по штампарској погрешци, јер је очевидно да је то, стаклени суд.»¹⁹ Придјев *цклен* потврђен је у Његошевом језику у значењу *стаклен, стакласт, прозрачан као стакло*.²⁰ Није потврђен и придјев *стаклен* већ само именица *стакло*.²¹ Форма *цклен* потврђена је у савременој норми на основу језика С. М. Љубине, у горе наведеном значењу.²² У преписци Л. Томановића и М. Решетара (1889 — 1910)²³ истичу се поједине ријечи, синтагме и громски стихови из *Горског вијенца* за које М. Решетар тражи објашњење од Л. Томановића. Томановићева писма — одговори на Решетарова нијесу сачувана, али се из Решетарових уочава да Томановићева објашњења нијесу увијек подударна са Решетаровим тумачењем. Истичемо стихове са нашим повлачењем ријечи и израза за које М. Решетар тражи тумачење Л. Томановића.

¹⁷ Рсп. V, XLVII, XLVIII; Рсп. X, XLVIII, XLIX.

¹⁸ Рсп. V, XXX; Рсп. X, XXIX.

¹⁹ *Његош* 200.

²⁰ РЊЈ II, 488.

²¹ РЊЈ II, 339.

²² РСКЈ VI, 809.

²³ *Писма* 926—928.

1.

Траг се грдни његов ископао
 као што је шареним коњима (стих 2416—2417). Решетар:
 ... »или се у Црној Гори мисли да се шарени коњи не распло-
 бују« (Писма 926). В. Латковић објашњава: »Постоји народна
 пословица 'Тако ми се траг по трагу не ископао као и шарени-
 јем коњима' поводом које Вук каже 'у Црној Гори будући да
 шаренијех коња врло мало има, зато се овђе мисли да их је не-
 стало сасвијем последије Шарца М. Краљевића' (Вук Пословице
 6155).«²⁴

2.

Вјерне слуге помјани господи

И Новака породи халака (стих 2653, 2662). Решетар пише
 Томановићу: »у II. свеску Будманова рјечника пише: халак,
 ваља да је арап. тур. алака — преданост и спомиње баш стих из
 Горског вијенца и Новака породи халака. Глагол халакати,
 халакнути врло ми је добро познат, али има ли баш у Црној
 Гори именица халак са значењем бојна или весела вика?«²⁵
 завршава М. Решетар питање. Латковић објашњава у свом ко-
 ментару: »Старина Новак, познати хајдук народних пјесама ...
 По предању и песми имао је врло јак глас ...«²⁶

3

Мрцино нам круну не упушти

кад падниш стаде под вилице (стих 1824—1826). Решетар:
 »Дакле у Црној Гори мрцино значи исто што и кукавички? А
 има ли и придјев, мрцин, -на, -но?«²⁷ Латковић објашњава:
 »Ниси кукавички и млако (без крви) упустио српско царство,
 кад си убио султана (падниш) на Косову.«²⁸ У датом контексту,
 С. М. Љубиша, први коментатор Његошевог Горског вијенца,
 објашњава прилог мрцино изразом у смислу антитезе: »Милош
 не пусти српску круну без замјене« (подвукла Ј. С.).²⁹

4.

Многе буле ваше кукајући

за мном црна клупка размотале (стих 1196—1197). Решетар:
 »Простите ако се још враћам и на она блажена клупка! Вук
 Мићуновић говори Рицал Осману ... ја не пржим земље и паро-
 де, ама многи грдни мучитељи на нос су се преда мном побили,
 многе буле ваше кукајући за мном црна клупка размотале. У
 оваки склоп ријечи чини ми се да Ваше тумачење не пристаје:
 буле треба да чине нешто што ће наудити Вуку Мићуновићу

²⁴ Латк. 308.

²⁵ Писма 927.

²⁶ Латк. 295.

²⁷ Писма 928.

²⁸ Латк. 294.

²⁹ Љубиша 92.

(Црногорцима), а не нешто што ће му користити.«³⁰ Уочљиво је да су Л. Томановић и М. Решетар размјењивали мишљења око објашњења ових стихова, и у односу на »склоп ријечи.« Тумачења реда ријечи и значења ових стихова запажена су у коментарима *Горског вијенца* и појединим издањима. »У питању је присуство врло изразитог неубичајеног редоследа речи да би се добила ова два десетерца, што лако може одвести у погрешно разумевање песникове мисли. Основни смисао ових стихова јесте следећи: *Ваше [су] буле, кукајући, многа црна клувка за мном размотале...* Очигледно је да се прва реч у 1196. стиху *многа везује* за множински облик средњег рода *црна клувка* из 1197. стиха и да ту, ради читаочевог лакшег и правилног разумевања овог необичног реда речи, треба интервенисати интерпункцијски: раздвојити оно што долази после *многа* и спојити ову форму са синтагмом *црна клувка...*«³¹ Таква интерпункција подудара се са одговарајућим стањем у Његошевом рукопису овога дјела:

многа, буле ваше кукајући,
за мномъ црна клувка размотале.³²

5.

Збили ти се снови на Турчина

а ја зебем од много мишљења (стих 517—518). Решетар... »него на Ваше тумачење стиха *збили ти се снови на Турчина* не могу никако да пристајем.«³³ Латковић објашњава: ...»Али то се не каже само оном ко је рђаво сањао него и оном ко је суморан, ко се бори с неким тешким мислима, које човека муче као и тешки снови...«³⁴ Љубиша објашњава: »Све сањаш о Турцима.«³⁵

IV

ЗАКЉУЧАК

1. Прилози Л. Томановића тумачењу *Горског вијенца* нијесу довољно запажени нити проучени у историји књижевности и његошологији. Они се одликују претресанјем различите проблематике Његошевог дјела, посебно основног мотива *Горског вијенца*.

2. Основни мотив *Горског вијенца* у тумачењу Л. Томановића је морална оправданост истраге. Она се мора разумјети као сукоб два принципа на свељудској основици, као борба традиционалне вјерности и одметништва, проширена на проблем хришћанство или ислам.

3. Из етичко-филозофске оцјене основног мотива *Горског вијенца* слиједи Томановићево супротстављање мишљењу појединих коментатора *Горског вијенца*, међу којима и М. Решетара

³⁰ Писма 928.

³¹ Напомен. 53.

³² Напомен. 52—53.

³³ Писма 933.

³⁴ Латк. 255.

³⁵ Љубиша 27.

»да би се из Горског вијенца могло извадити неколико стотина стихова, а да се ипко не би сјетно да у њему нешто фали.«

4. М. Решетар није уносио у своја издања Горског вијенца да је Л. Томановић први оспоравао *Запис владике Данила о истрази потурица у Црној Гори* као Данилов аутограф, — и то доказима старе ћирилично писмености.

5. Научност Томановићевих тумачења основног мотива Горског вијенца анонимно се сливала у Решетарова издања и коментаре.

6. Објашњења неких лексичко-фразеолошких појединости у Горском вијенцу указују, неоспорно, на узајамност сарадње Л. Томановића и М. Решетара, која није увијек остајала у границама подударности.

7. Аналитичким процјенама научника и писаном ријечи књижевника, прилози Л. Томановића чине дио система историје коментара Горског вијенца.

СКРАБЕНИЦЕ

- Запис** Александар Младеновић, *Одlike грађије, правописа и језика у запису владике Данила о истрази потурица у Црној Гори*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1974, књ. XVII—1, 71—85.
- Латк.** Горски вијенац. Луча микрокозма. Целокупна дела Петра II Петровића Његоша. — Београд—Цетиње (Просвета—Обод), 1984, XIII издање, књ. III, стр. 375. Белешке и објашњења написао Видо Латковић.
- Љубиша** *Gorski vijenac historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njegoš vladika crnogorski, Prenio s ćirilice na latinicu s тумачењем S. Ljubiša. Izdala o svom трошку Matica dalmatinska. U Zadru (Tiskom Narodnog lista) 1868. str. VII+141.*
- Монтенегр.** Др Лала Томановић, *Г. Руварац и Montenegrina*. — Бранково коло, Сремски Карловци V/1899, бр. 40, 1262—1272, бр. 41, 1313—1314.
- Напомен.** Александар Младеновић, *Филолошке и друге напомене о „Горском вијенцу“ и неким Његошевим песмама*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1972, књ. XV—2, 43—66+5 факсимила.
- Његош** Др Л. Томановић, *Петар Други Петровић-Његош као владалац*. — Цетиње Државна штампарија) 1896, XII+222+[1].
- Писма** Максим Злоковић, *Из претиске Милана Решетара*. — Стварање, Титоград 1958, св. II—12, 924—938.
- Реш. I** *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао др Милан Решетар*. — У Загребу (Дионичка тискара), 1890, 248.
- Реш. V** *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Пето издање с коментаром Милана Решетара*. — У Београду (Издање књижаре С. Б. Џијановића), 1909, LIX+159.
- Реш. X** *Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара*. — Београд (Државна штампарија), 1940, LXIII+159+[2].
- РНЈ** Михаило Стевановић и сарадници, *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. — Београд (Српска академија наука и уметности — Црногорска академија наука и уметности — Вук Караџић — Народна књига — Обод — Просвета — Српска књижевна задруга), 1983, XXXIV+608 (I), 660 (II).
- РСКЈ** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. — Нови Сад (Матица српска), 1976, књ. VI, стр. 1040.

Summary

CONTRIBUTION OF L. TOMANOVIĆ TO THE READING OF »THE MOUNTAIN WREATH«

Jelisaveta SUBOTIĆ

L. Tomanović's contributions to the reading of »The Mountain Wreath« published for the wider reading public in Montenegro and out of it, are characterized by scientific approach and critical evaluation of Njegoš's work.

The main motif of »The Mountain Wreath«, as interpreted by L. Tomanović, is the moral excuse for the extermination of the converts to Moslemism. The extermination is to be considered the conflict of two principles common to man-kind in general, widened to the question: Christianity or Islam. From this ethical-philosophical evaluation proceeds L. Tomanović's opposition to the opinion of some commentators, including M. Rešetar, that »if several hundred lines of 'The Mountain Wreath' were omitted nobody would notice that something was missing.«

In his editions of »The Mountain Wreath« (1890—1940) M. Rešetar did not mention that L. Tomanović was the first to deny that »The Records of Bishop Danilo about the extermination of the converts to Moslemism« was not Danilos' autograph, which he proved by the study of the old Cyrillic scripts. M. Rešetar and L. Tomanović collaborated on many aspects of the interpretation of »The Mountain Wreath«, though M. Rešetar did not include that in his editions.

L. Tomanović contributed to the reading of »The Mountain Wreath« by his analytic evaluation expressed through the literary writing.